

Романенко Л.В.,
старший викладач
кафедри української філології
Маріупольського державного
гуманітарного університету

**ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ
ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ
(НА МАТЕРІАЛІ ЕПІЧНИХ ТВОРІВ ПРО УСТИМА КАРМАЛЮКА
І ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ)**

Виховання дитини починається з колиски. Батьки прищеплюють їй елементарні морально-етичні якості, а навчити маленьку особистість любити свою країну, свій народ, цінувати її історію допомагає усна народна творчість і література. Саме твори історичної тематики допомагають людині відчути себе частиною конкретної нації. Повстанська діяльність Устима Кармалюка, що її відносимо до однієї з форм державницьких змагань, мала важливе значення для становлення світогляду звичайного українського гречкосія. Легендарний ватажок на власному прикладі довів, що за волю слід боротися, і відновив у народній пам'яті згадки про героїчне минуле України – козаччину та гайдамаччину.

Для української літератури другої половини ХІХ століття характерним було зображення життя пореформеного села, інтерпретування животрепетних проблем соціального та національного життя, взаємин інтелігенції і народу. При цьому урізноманітнювалася тематична і жанрова палітра письменства. Однією зі специфічних ознак вітчизняної літератури цього періоду є її органічна спорідненість із визвольними рухами. *„Народ, праця на його користь, досліді над його життям і слугування його інтересам – усе голосніше бринять в українському письменстві; елемент протесту проти всякого поневолення стає могутнім окликом літератури й надає їй, поруч із художньою вартістю, ще й величезної громадської ваги й інтересу”*, зламу ХІХ – ХХ століть [1; 464].

Українська література розвивалася в жорстоких умовах переслідувань і заборон рідного слова. Проте, незважаючи на недозволи книжок про історію поневоленого народу, історична тематика продовжувала перебувати в центрі літературного процесу. У полі зору письменників опинилася, зокрема, тема визвольної боротьби Устима Кармалюка (Марко Вовчок, М. Старицький та інші).

У другій половині ХІХ століття історичний жанр зазнає відчутного занепаду. Так, великі жанрові утворення трансформувалися в художні або пригодницькі нариси, сюжетні твори істориків-професіоналів – у „легку белетристику”. Історичний роман, віддзеркалюючи основні розбіжності доби, промовисто свідчив про загальний застій у культурі позаминулого віку. В

історичній прозі домінує неширокість тематики, натуралізм, тісне переплетіння авантюрних та історичних конфліктів.

Повертаючись до літературного процесу першої половини ХІХ сторіччя, зазначимо, що Т.Шевченко не залишив окремого твору про Кармалюка. Тим часом, для усвідомлення характеру селянського руху 20 – 30-х років ХІХ століття на Поділлі та Волині, а, отже, й очолюваного Кармалюком, велике значення має його повість „Варнак” (1845), написана російською мовою.

Разом із детальною розповіддю про життя таврованого каторжника-варнака Кирила письменник відображає боротьбу покріпаченого подільського селянства з панством. Селяни, „люди бідні, скривджені, змучені, пограбовані”, тікаючи з-під ярма поміщиків, асесорів, панів-шляхтичів, об’єднувалися в загони і промишляли „чесним лицарським промыслом”, тобто відбивали у панів те, що ті награвували в „бідних мужиків”. Гасло боротьби повсталих селян, очолених Кирилом – „брати в багатих і віддавати бідним”. *„Рыцарскими подвигами своими, - каже герой повісті, - я снискал любовь крестьян на Подолии и Волини. Слава о моем бескорыстии быстро распространилась между ними, а шайка моя еще быстрее выростала, так что через полгода у меня считалось около трехсот товарищей... Полиции я, правда, не очень трусил, потому что крестьяне меня любили и в случае опасности укрывали”* [5; 109 - 110].

Втечі селян-кріпаків з-під гніту свавільних поміщиків, організація повстанських загонів, боротьба проти кріпосницького гніту – усе це описано в повісті „Варнак” Т.Шевченка, що ґрунтується на справжніх фактах. Цей твір має виняткове значення й для розуміння характеру селянського руху, очолюваного легендарним Кармалюком.

Твори з історичного минулого українського народу посідають одне з чільних місць у художній спадщині **Марка Вовчка (1833 - 1907)**. Імпульсом до їх написання були ідеї Кирило-Мефодіївського товариства, хвиля селянських заворушень, а також уснопоетичні зразки про минуле, зафіксовані у збірниках М.Максимовича („Украинские песни, изданные М.Максимовичем” та ін.), А.Метлинського („Народные южнорусские песни”), „Записках о Южной Руси” П.Куліша тощо. І, головне, на формування естетичного й, сказати б, героїчного кредо письменниці вирішальний вплив мав Опанас Маркович – постать неординарна, доробок якого залишається недостатньо дослідженим до нашого часу. Перебуваючи за межами України (1859 – 1863 рр.), Марко Вовчок написала кілька творів, пройнятих уславленням визвольного руху народу – „Невільничка”, „Дев’ять братів і десята сестриця Галя”, „Маруся”, незавершена повість „Гайдамаки”, а також **повість-казка „Кармелюк”**.

Для романтичних оповідань і повістей Марка Вовчка характерним є піднесення позитивного героя до рівня ідеалу, емоційність письма, введення народнопоетичних елементів. У творчості письменниці вияскравлюється нова для української прози післяшевченківського періоду концепція людини, пов’язана з розвитком національної свідомості, самоусвідомленням особистості; підвищується ступінь суспільної визначеності характерів, їх протидії несприятливим життєвим обставинам.

Марко Вовчок, як правило, шукала позитивних героїв з-поміж простолюддя, звичайних гречкосіїв, найбідніших верств; зображені вони з проникливою теплотою, в близькій до Квітчиної світлій лірично-поетичній тональності, однак переважно без ідеалізації. Типологічно ці герої складають дві групи, до яких входять персонажі-жертви й соціально активні особистості (їх менше). Саме до останньої категорії належить образ Кармалюка, змальований в однойменній повісті-казці. Уже жанр, обраний письменницею, засвідчує, що твір було написано не на основі документальних матеріалів, а за народними переказами й легендами. Як твердить В.Тищенко, ідея написання повісті-казки „Кармелюк” була підказана авторці Т.Шевченком, який також захоплювався героїчним минулим України.

Уперше в українській прозі образ народного героя був введений саме в повісті-казці Марка Вовчка „Кармелюк” (1863). Тут письменниця змальовує свого героя таким, яким він залишився в народній пам’яті – мужнім, безстрашним, повністю відданим інтересам скривджених, людяним і щирим у взаєминах з рідними та побратимами. Письменниця, як відомо, прийшла в літературу напередодні селянської реформи 1861 року, в період назрівання на теренах Російської імперії революційного спротиву народу. Уже до неї чимало митців захоплювалися красою й неосяжністю душі українця, який прагнув волі навіть ціною власного життя. Однак „Кармелюк”, вміщений у збірці Марка Вовчка „Народні оповідання”, – найбільш цінний і художньо довершений тогочасний твір на історичну тему. Використовуючи величезний запас життєвих фактів, спостережених на Поділлі, фольклорний матеріал, письменниця вперше сказала правдиве слово про народного героя. Окрім того, вона заакцентувала безправне, безпросвітне становище покріпаченого селянства, показала суспільство, розподілене на два ворожі табори – „багатих і вбогих”. Зображуючи славнозвісного ватажка селянських заворушень, літераторка не ставить завдання адекватно відтворити біографічні відомості історичної особи, а спирається передовсім на фольклорну традицію. Вона виписує легендарно-романтичний образ Кармалюка, наділяючи свого героя рисами виняткової особистості.

Твір був написаний за кордоном. Проте він сповнений суто українських реалій. Самобутність української культури утверджується, зосібна, в піснях, які співає Кармелюк, і які щиро линуць із самого його серця. Можна думати, що „Кармелюка” авторка писала з конкретним наміром: нагадати своїм сучасникам – „звільненим”, але не вільним селянам – про хороброго бунтаря, захисника їхніх інтересів, мужнього народного месника.

О.Засенко зазначав, що в художній концепції Марка Вовчка Кармалюк виходить за межі історичного часу, стаючи легендарним бунтарем – виразником прагнень і захисником народу. Тому свого часу повість і була заборонена. Ще 3 березня 1871 року один із цензорів писав: *„В зазначеному нарисі, що вийшов, здається в зібранні творів Марка Вовчка без цензури, в романтичній формі описуються пригоди малоросійського розбійника Кармелюка, якому автор віддає всі свої симпатії за його подвиги, оскільки в тих подвигах він бачить з його боку протест проти несправедливого*

суспільного ладу, в якому блаженствують самі багаті, лишивши на долю бідним поневіряння і всілякі страждання... вважаю неможливим дозволити таке до друку” [2; 15]. О.Засенко завважив також, що серед українських творів, написаних Марком Вовчком за кордоном, помітне місце посідають соціально-психологічні казки, які можна так назвати лише з огляду на фольклорно-казкову форму викладу. На думку дослідника, своїм життєвим матеріалом, у тому числі історичною документальністю, точністю соціальних характеристик героїв, ці твори є епічно-оповідними.

Безперечно, Кармалюк – не вигадана письменницею людина. Він існував насправді й зафіксований в історичних документах як бунтар; для селян же – народний месник. Авторка не могла апелювати лише до історичних джерел (здебільшого польських). Адже в ХІХ столітті вони були необ’єктивними, а важливі факти просто приховувалися. Тогочасна історіографія трактувала його діяльність як розбійництво. Марко Вовчок поставила за мету відтворити життєвоправдивий образ народного месника. Письменниця використовує значну кількість легенд, що містять свідчення про те, як Кармалюк допомагав селянам, разом із своїми хлопцями здійснював напади на панські маєтки, забирав у багатіїв гроші й роздавав бідним. Такою, скажімо, є легенда, де розповідається про те, як одного разу бідний чоловік їхав через ліс, а Кармалюк замість того, щоб пограбувати його, дав грошей і провів через хащі. Прикметно, однак, що письменниця послуговується різними фольклорними жанрами, поєднуючи їх з літературним – повістю. Звернення до усної народної творчості не слід вважати випадковим. Річ у тім, що часи, коли було написано цей твір, ознаменувалися активною роботою по збиранню і упорядкуванню збірників фольклорного матеріалу. Марко Вовчок теж захопилася цією роботою, що, властиво, стало підґрунтям для написання „Народних оповідань”, куди увійшла й повість-казка „Кармелюк”.

Зображуючи Устима Кармалюка, авторка багато в чому відходить від історичних і фольклорних джерел. Відомо, що Устим був кріпаком пана Пігловського, який за непокору віддав його в рекрути. Згідно з історичними документами, 1835 року Кармалюк загинув від руки шляхтича Рудковського. У повісті Іван – син вільної вдови-козачки, у солдатах він не був, не описується й смерть героя. Таким чином, в інтерпретації Марка Вовчка Кармалюк постає узагальненим образом народного месника, що споріднює його з опоетизованими у фольклорі постатями Олекси Довбуша, Максима Залізняка, Семена Гаркуші та інших.

Кармелюк ріс життєрадісним і веселим хлопчиною. Між товариством його голос був гучнішим, а сміх дзвінкішим: „Що більше виростав той хлопчик, то він кращав та луччав, і оце він ріс-ріс і виріс, і як уступив він у вісімнадцятий рік, так він зробився красенем невимовленим, невиписаним, що хто його вперше стрічав, то й стане перед ним й оніміє, і потім ніколи вже не зміг забути його обличчя красного” [3; 381]. Тут письменниця послуговується елементами народної балади й казки. Веселим парубком був Іван, та зближення з трудовим народом під час подорожі навколишніми селами, спостереження за життям мало великий вплив на зростання його свідомості, змінило

світосприймання вісімнадцятирічного парубка. Він починає співчувати долі селян-хліборобів. Це передається через окремі портретні деталі, і поведінку головного героя: став блідий, мовчазний, смутний, уникав гучного товариства, любив залишатися сам-на-сам зі своїми думками. Кармель у повісті навіть починає складати сумні пісні. Їх авторка називає незвичайними: *„Чарівничі се були пісні! Іншому трапилося підслухати, як він співав, й децю перейняти – тільки що не на веселі радощі сі пісні складені, і хто їх перейняв, хто почув, кожен голову схилить і задумається”* [3; 385]. Пісні в повісті сприяють глибшому усвідомленню історичної дійсності й еволюції поглядів Кармалюка, що має неабияку композиційну роль. В.Тищенко стверджує, що Марко Вовчок називає Кармалюка автором пісень за традицією: *„Ймовірно, письменниця, яка знала лише „Повернувся я з Сибіру”, сама склала пісні „Ой ідуть дні за днями” і „Кажуть люди, що щасливий” із уривків інших творів народної лірики”* [4; 15].

Повстанців письменниця називає не розбійниками, а „молодцями”, що свідчить про її симпатії до них. Цим її твір відрізняється від інших, що побачили світ на початку ХХ століття (М.Старицький, Л.Старицька-Черняхівська та інші, які, проте, загалом схвально оцінювали рух). Перед засланням до Сибіру Кармелюк постає у повісті в усій красі та привабливості. Він стійкий у своїх переконаннях, мужній, непримиренний до ворогів, сповнений віри в майбутнє.

Письменниця не залишає поза увагою й родину героя. Вона зображує, зокрема, картини зустрічей Кармелюка з дружиною і дочкою (хоча відомо, що в історичного Устима Кармалюка було дві дружини, одна дочка і четверо синів). Ці побачення характеризують Кармеля як добру й ніжну людину: *„Тут його стрічали, тут мав він і страву, і спочинок; тут його узивали коханим і жалували... і клав свою голову змучену молодиці на коліна і всипляв, а маленька сторожа сторожила щиро та жваво – дурно тривоги не збивала, та вчасно звіщала, коли що непевно було”* [3; 405].

Простежуємо в повісті й чимало невідповідностей. Адже відомо, що Кармалюк одружився 1806 року. Від цього шлюбу народилася дочка Настя (1806) та син Іван (1807), 1809 року його дружина Євдокія померла, а виховання дітей взяли на себе її батьки. Удруге Устим одружився 1810 року на Марії Щербі (1789 – 1834). У їхній сім'ї народилося троє синів – Остап (1811), Іван (1815) і Тарас (1820). Із історичних джерел відомо, що 1834 року у в'язниці помер притягнений до суду в справі батька найстарший син Кармалюка Іван. Це зайвий раз переконує, що Марко Вовчок йшла суто за народними творами. Так, в одному з переказів маємо свідчення про те, що в народного месника була лише одна дочка. Авторка широко використовує також традиційні мовностилістичні засоби казки: *„Теж чудний та дивний в їх отаман був: ішла чутка, що така була краса його невитисана, невимальована, що не можна словом розказати, ані пером описати, та славили, що не можна й очима було надивитися, бо сліпила вона, як те сонечко пломенисте”* [3; 394].

Важливим прийомом творення образу ватажка є пейзаж. Так, радісній зустрічі Кармелюка та Марусі після тривалої розлуки ніби радіє природа: жінка

„Як вже схаменулася... в садку і бачила округи себе пахучії квіти, ясний місяць і зорі, і тоді ще довго-довгенько вона нічого не розуміла – не знала, тільки тес, що вона в його руках, що він тут, коло неї” [3; 397]. Зі своєю дружиною Іван ділився своїми найзаповітнішими мріями. Вона ж своєю підтримкою надихала чоловіка на боротьбу. Своїм особистим життям, щастям жінка пожертвувала заради визвольної боротьби: „Марусе кохана! Я не зношу людського лиха й вбожества! Я мушу тому запобігти! Я хочу поправити се буття!” [3; 391]. А ось Кармелюка переслідують вороги, коли він востаннє перед арештом приходиться на побачення з дружиною: „Одної темної ночі, як усі спали, Кармелева дружина стояла у своєму садочку під вишнею, немов ізмурована...” [3; 398]. Ніч тут стає своєрідним віддзеркаленням спустошеної, згорьованої душі Марусі.

Мова Кармелюка лаконічна, емоційно забарвлена, багата на образні вислови. Так, трудовий народ він називає „вбогими людьми”, „бідаками роботящими”. Метафори „душу розриває”, „серце розшарпує” посутньо увиразнюють турботи героя про долю простолюддя. Окличні інтонації передають обурення, гнів на панів, для яких український селянин був не чим іншим, як „бидлом”: „Віддай, пані, гроші! Пожила ти у золоті, у розкоші, буде вже з тебе: дай іншим!” [3; 394].

Глибшому розкриттю образу Кармелюка сприяють інші виведені в повісті персонажі. Так, Маруся, одружившись з Кармелюком, „пишнілась, як пишная рожа”. Її стосунки з чоловіком пронизані великою повагою, широю дружбою, коханням. Жінка повністю поділяє погляди чоловіка на життя, боротьбу, ні в чому не перечить йому. Коли мати, почувши, що багатії називають Кармелюка розбійником, у розпачі заявляє, що вмре, якщо переконається в цьому, то Маруся налаштована рішуче: попри все вона житиме й кохатиме. Залишившись наодинці з дочкою, жінка ні на хвилину не перестає думати про повернення Івана: „...ніхто вже не чув, що вони дожидають Кармеля, та вони дожидали його. Дожидали щодня, кожної ночі, кожної години” [3; 402]. У постаті дочки Кармелюка простежуємо, як традиції визвольної боротьби передаються від покоління до покоління. Найкращими хвилинами в житті дівчини були зустрічі з батьком у темному лісі. Мати Кармелюка за своїми поглядами й переконаннями – представниця старого покоління. Вона любить свого єдиного сина, проте не може усвідомити його поглядів на життя. Важкі випробування не загартовують жінку, як, скажімо, Марусю, а прискорюють її фатальний кінець.

Позитивним і з великою симпатією змальованим образам у повісті протиставляються постаті гнобителів. Щоправда, останні виступають тут епізодично. Зокрема, образ Книша розкривається через сприйняття Марусі, яка служила в нього наймичкою. Представники панства змальовані переважно в сатирично-викривальному ключі – як жорстокі й егоїстичні. Відтворюючи моральну й інтелектуальну вищість Кармелюка та його спільників у їхній боротьбі проти панського свавілля, письменниця утверджує думку про те, що майбутнє мусить належати гуманним, мужнім, благородним у своїх діях і вчинках людям. Не одинак-бунтар, а народний ватажок, борець проти

кріпосницької системи, славний син українського народу – таким постає Кармалюк у художній візії Марка Вовчка. Казково-романтичні засоби зображення героя поєднуються в творі з реалістичним баченням суспільних обставин. Життєправдивості (як на той час) у змалюванні постаті Кармалюка авторка досягає завдяки зверненню до фольклорних джерел.

Досягненням письменниці слід вважати те, що вона першою в українській літературі на матеріалі народної творчості відтворила мужній образ народного месника. Змальовуючи одну з героїчних сторінок історичного минулого українського народу, літераторка прагнула відповісти на ряд актуальних питань свого часу, переконуючи, що збройна боротьба проти насильства – це єдино правильний шлях простолюдя в пореформену добу. Важливо, що в життєписі легендарного героя письменницю зацікавила передусім сила його особистості, овіяної нев'янучою славою. Марко Вовчок першою сказала правду про знеціненого „дворянськими” істориками народного ватажка, який понад двадцять років навіював жах на посполитих. Для авторки Кармалюк – справжній лицар, отаман „дивних розбійників”, непересічний своїми помислами, діями, устремліннями, той, що є втіленням життєлюбства, відваги і безмежної любові до рідного краю.

Література

1. Єфремов С.О. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
2. Засенко О. Марко Вовчок: Нарис життя і творчості// Марко Вовчок: Твори в шести томах. Т. 1. – К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1955. – 400 с.
3. Марко Вовчок. Кармелюк: Твори в 3-х томах. – Т.2. – К.: Дніпро, 1975. – 560 с.
4. Тищенко В.И. Украинская литературная кармалюкиана (Проблема исторической и художественной правды характера). Автореф. дис. на соиск. уч. ст. д.ф.н. (10.01.03 – Литература народов СССР (украинская)) (Диссертация написана на украинском языке). – К., 1975. – 55 с.
5. Шевченко Т.Г. Повести/ Вступ. стаття Ю.А.Ивакина; Прим. В.С. Бородина. – К.: Дніпро, 1986. – 455 с.

Аннотація

В статті дається огляд приведений другої половини XIX століття, присвячених боротьбі подільського мстителя Устима Кармалюка. Основне уваження акцентується на інтерпретації цього образу в повісті-казці Марка Вовчка, зображенні його діяльності і значенні її для виховання у підліткового покоління усвідомлення себе частиною української нації.

Summary

There is a review of the works of the second half of the XIX century is given in the article, which are devoted to the Podolsk avenger Ustim Karmalyuk' fight. The main attention is concentrated on the interpretation of this type in the Marko Vovchok'

story-fairytale, also on his activity representation and on it's meaning for the upbringing of growing generation of realizing one as a part of the Ukrainian nation.

Ключевые слова: историческая проза, рыцарство, художественный образ, литературная кармалюкиана, нация.

The key words: historical prose, knighthood, type of art, literary karmalyukhood, nation.